

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 (1), Bahar / 2020: 227-254

ARAP YARIMADASINDA DİN ODAKLI MÜCADELELER
VE CAHİLİYE ARAPLARINA ETKİLERİ

Religious Focused Struggles in The Arabian Peninsula
And Their Effects On Jahiliyyah Arabs

Ömer AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü
Siyer-i Nebî ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye. e-mail. omeraktas6154@hotmail.com. Orcid No: 0000-0003-4762-9474.

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Talip AYAR / Bolu AİBÜ İlahiyat Fakültesi
Dr. Hakan TEMİR / Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Informatio

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 05 Mayıs / May 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 27 Mayıs / May 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa/ Pages: 227-254

Atf / Cite as: Aktaş, Ömer. "Arap Yarımadasında Din Odaklı Mücadeleler ve Cahiliye Araplarına Etkileri" [Religious Focused Struggles in The Arabian Peninsula And Their Effects On the Arabs of Ignorance]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/1, (2020): 227-254.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.731861>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 227-254

ARAP YARIMADASINDA DİN ODAKLI MÜCADELELER VE CAHİLİYE ARAPLARINA ETKİLERİ

Ömer AKTAŞ*

Öz

İslâm'dan önce Arabistan Yarımadasında yaşayan insanların genelinin putperest olduğu bilinmektedir. Yarımada'nın bazı bölümlerinde ise ilahi menşeli dinlerin etki ve izlerinin olduğu da görülmektedir. Bu ilahi dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlık ile ilahî dinler kapsamında olmayan Mecusîliğin de Miladi dördüncü yüzyıldan itibaren İslâm'ın gelişine kadar yarımada üzerinde önemli dini ve siyasi olaylara sebebiyet verdiği söylenmektedir. Bu dönemde Doğu Roma/Bizans-Sâsânî, Habeşistan-Yemen, Yemen-Mekke, Yemen-Sâsânî, Hîre-Gassânî, Gassânî-Bizans gibi yarımada sınırları içinde ve dışında yaşayan etnik unsurların birbirleriyle dini düşünce temelli savaşlarına rastlanmaktadır. Aynı şekilde Mekke'deki Arap kabilelerinin de Kâbe'yi ve şehir yönetimini ele geçirmek için savaş ve mücadelelerine şahit olunmaktadır. İşte biz, bu olay ve hadiselerin içerdikleri dini düşünceden dolayı cahiliye Araplarının Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecûsilik gibi dinleri bileceklerini, onlara inanmasalar da olgusal/varlıksal olarak evrende bir din, bu dinin sahibi olan bir Allah ve tebliğcisi olan bir peygamber inancını bilebilecek durumda olduklarını değerlendireceğiz.

Anahtar sözcükler: İslâm Tarihi, Cahiliye Dönemi, Dini Mücadele, Dini Düşünce, Dini Algı.

Religious Focused Struggles In The Arabian Peninsula And Their Effects On Jahiliyyah Arabs

Abstract

It is known that the people living in the Arabian peninsula before Islam were idolatrous. In some parts of the peninsula, it is also seen that there are influences and traces of religions of divine origin. It is said that, from these divine religions Judaism and Christianity and non-divine religion Zoroastrianism have caused significant religious and political events on the peninsula from the fourth century to the birth of Islam. During this period, Religious thought based wars are encountered between ethnic elements living inside and outside the peninsula such as Eastern Rome/Byzantine-Sassanid, Abyssinia-Yemen, Yemen-Mecca, Yemen-Sassanid, al-Hîra-Ghassanid, Ghassanid-Byzantine. Likewise, the wars and struggles of Arab tribes in Mecca to take over the Ka'ba and city administration are witnessed. We thus, we will evaluate that because of religious thoughts in these events the Arabs of ignorance would know religions such as Judaism, Christianity and Zoroastrianism, and even though they didn't not believe them they were able to know the existence of a religion in the universe, and the existence of a God who owns it, and the belief of a prophet who is a messenger.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü Siyer-i Nebî ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, Kastamonu/Türkiye. e-mail. omeraktas6154@hotmail.com. Orcid No: 0000-0003-4762-9474.

Keywords: History of Islam, Jahiliyyah Period, Religious Struggle, Religious Thought, Religious Perception.

STRUCTURED ABSTRACT

The Arabian peninsula is both the motherland of the Arabs and the cradle of the Islamic religion. In the south and north of the Arabian peninsula, various independent states were established, as before the millennium, and after the millennium, there were several independent states away from the political union. It is known that the people who lived here before Islam were idolatrous. However, it is also accepted that the Arabs of ignorance know the faith of Allah. In some parts of the peninsula, it is also seen that there are influences and traces of religions of divine origin. It is said that, from these divine religions Judaism and Christianity and non-divine religion Zoroastrianism have caused significant religious and political events on the peninsula from the fourth century to the birth of Islam.

During this period, Religious thought based wars are encountered between ethnic elements living inside and outside the peninsula such as Eastern Rome/Byzantine-Sassanid, Abyssinia-Yemen, Yemen-Mecca, Yemen-Sassanid, al-Hîra-Ghassanid, Ghassanid-Byzantine. Thanks to these wars and their effects, the elements mentioned had the opportunity to get to know each other politically, economically and militarily, as well as to get to know each other closely as a religious situation and thought. Likewise, during this period, the Arab tribes in Mecca and the surrounding areas are witnessed in their wars and struggles to take over the Ka'ba and the city administration. In the three centuries before Islam landed on earth as a religion, It is observed that there is a religious movement in the Arabian peninsula. In this period, the efforts of Judaism, which is one of the divine religions, to expand the area of influence, and Christianity to enter the peninsula and to gain influence.

It is unclear exactly when Judaism and Christianity were first seen in the Yemen region. However, their presence are found here towards the end of the fourth century. Zûnîvâs, who is considered to be the last of the Himyar kings, invited the people and the Christians in the Najran region to become Jews when he accepted Judaism, and when he received a negative answer, he resorted to violence and killed some Christians. Upon this, with the support of the Byzantine empire, one of the important states of the period, Christian Abyssinians intervened in Yemen and took control; They put an end to the Jewish faith and administration. When Abraha al-Ashram took the head of the Abyssinian, he organized a military expedition over Mecca to show the power of the Christian faith to the Arabs and to destroy the Ka'ba. However, this attempt of him was unsuccessful by Allah. On the Abyssinians ill-treatment of Yemenis Seyf b. Zûyezen he asked for help from the Sassanids. Kîsrâ, who found this request appropriate, intervened in Yemen with the army he sent and ended the management of the Abyssinians, which lasted for seventy years. After that, Sassanid domination began in Yemen. The dominance of the Sassanids against Yemen caused the traces of the Zoroastrianism to be seen in these lands. This process continued until the arrival of Islam.

The existence of the Ka'ba has always attracted Mecca for the Arabs. Before Islam, many Arab tribes fought each other to take over the administration of Mecca and the Ka'ba. The Prophet's great-grandfather Qusai/Qusayy ibn Kilâb's capture of Mecca has been a turning point in the history of the city. Qusayy, has created important duties for the administration of Mecca and Ka'ba services. After his death, the descendants of his generation fell apart on the management of the city and the division of the Ka'ba services. One of the reasons why they are confronted by fighting is because the Ka'ba is considered and accepted as a religious center.

During the period of ignorance, there were Byzantine and Sassanid empires, two important powers of the period, in the north of the Arabian Peninsula. These states cooperated with some Arab tribes living in their spheres of influence for reasons such

as religion, politics, military and economic. So much so that they were bringing what they wanted to the administration in these regions to use against future dangers from the Arabian peninsula, which is crowded or powerful of arab tribes in their in the domination regions. This cooperation also caused the strong Byzantine and Sassanid cultures to affect weaker Arab tribes. For this reason, it is seen that some Arab tribes accept the religion of the mentioned states. Therefore, it is possible to state that the Arabs, who were influenced by the Byzantine and Sassanian culture and civilization, had this effect transferred to the ignorant Arabs living in other parts of the Hijaz and the peninsula on different reasons such as war, trade and immigration.

We thus, we will evaluate that because of religious thoughts in these events the Arabs of ignorance would know religions such as Judaism, Christianity and Zoroastrianism, and even though they didn't not believe them they were able to know the existence of a religion in the universe, and the existence of a God who owns it, and the belief of a prophet who is a messenger. For this reason, our article will deal with the effects of religious and political struggles that occurred in the southern, northern and Hijaz regions of the Arabian peninsula on the religious thoughts and perceptions of the Arabs of period of ignorance in the three centuries before the prophethood.

Keywords: History of Islam, Jahiliyyah Period, Religious Struggle, Religious Thought, Religious Perception.

GİRİŞ

Arabistan yarımadası insanlığın kadim topraklarındandır. Burası hem Arapların anayurdu hem de İslâm'ın beşiğidir. Arabistan yarımadasına ilk insan yerleşimlerinin ne zaman, nasıl ve ne şekilde başladığı konusu ihtilaflıdır. Bununla birlikte Arabistan topraklarında ilk yerleşimlerin Yemen'de başladığıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹ Burada ilk insan yerleşimlerinin bulunması, süreç içerisinde nüfusun artmasına ve insan topluluklarının oluşmasına yol açmıştır. Bunun üzerine Allah'ın peygamber(ler) göndermek suretiyle burada ve yarımadaanın diğer yerlerinde yaşayan halk(lar)ın dinî, siyasî, sosyal ve kültürel hayatlarına yön vermeye çalıştığı hem Kur'an-ı Kerim'den hem de tarih kaynaklarından anlaşılmaktadır.²

Kur'an-ı Kerim'e göre Güney Arabistan bölgesine peygamber olarak ilk önce Hz. Hûd (as) gönderilmiştir.³ Ondan çok sonra yaşamış ve peygamberlik görevi verilmiş olan Hz. İsmail'in (as) Mekke bölgesinin yanı sıra Yemen bölgesinin de peygamberi olduğu ifade edilmektedir.⁴ Hz. İsmail'in hem Mekke hem de Yemen'in peygamberi olması münasebetiyle bütün Arapların etnik olarak onun neslinden geldiği kabul edilmektedir.⁵ Hz. İsmail'den sonra Mekke merkezli olmak üzere bütün insanlığa

¹ Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, thk. Abdülmün'im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1380/1960), 3; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l- mülûk* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 1/207-208.

² Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 5.

³ Hûd, 11/50; Ahkâf, 46/21.

⁴ Taberî, *Târîh*, 1/314; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Kıyasu'l-Enbiyâ*, thk. Mustafa Abdülvahid (Kahire: Dâru't-Te'lif, 1388/1968), 1/295.

⁵ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (213/828) İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakâ vd. (Mısır: y.y., 1375/1955), 1/7-8; Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed (581/1185) Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf fi şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000), 1/47,

peygamber olarak onun soyundan Hz. Muhammed (sav) gönderilmiştir.⁶ Bu iki peygamber arasında zaman bakımından uzun bir ara olması nedeniyle süreç içerisinde burada yaşayan insanların dini anlamda bir inanç boşluğuna düştükleri ve ilahi dinden uzaklaşıp putperestliği tercih ettikleri iddia edilmektedir.⁷ Bununla birlikte Yarımada'da yaygın dini görüntü putperestlik olmasına rağmen, bazı bölümlerde ilahi menşeli dinlerin etki ve izlerinin olduğu da bilinmektedir. Bu ilahi dinlerden Yahudilik ve Hıristiyanlığın miladi dördüncü yüzyıldan itibaren İslâm'ın gelişine kadar yarımada üzerinde önemli dinî ve siyasî olaylara sebebiyet verdikleri görülmektedir. Diğer taraftan Yahudilik ve Hıristiyanlık kadar olmasa da Mecusîliğin de Arap halkları üzerinde siyasî ve dini bir alan bulma çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

İslâmî kaynaklarda İslâm öncesi dönemi ve bu dönemde yaşayan Arapların inanç, tutum ve davranışlarını ifade etmek için cahiliye kavramı kullanılmaktadır. Cahiliye Arap toplumunun puta tapan müşrikler oldukları bilinmesine rağmen, her şeyi yoktan var eden tek Allah inancına sahip olup olmadıkları, Allah'ın insanlar için seçtiği dini ve onu tebliğ etmekle mükellef kıldığı bir peygamber inancını bilip bilmedikleri hususu öteden beri tartışılan bir konudur. Kur'an-ı Kerim'de ve diğer bir kısım Arap tarihini inceleyen eserlerde cahiliye Araplarının geçmişlerine ve din anlayışlarına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgiler arasında olduğu görülen "yeri ve göğü yaratan bir Rab/Allah inancının varlığı,⁸ melek⁹ ve meleklerin Allah'ın kızları olduğu anlayışı,¹⁰ peygamber inancı,¹¹ gündelik hayatlarında kullandıkları bazı yemin ifadeleri¹² ve yapmış oldukları bazı ibadetler"¹³ cahiliye Araplarında bir dini anlayışın var olduğunu ortaya koyan önemli delillerdir. Zikredilen bu hususların dışında

51. Arapların soyu konusunda kaynaklarda bu görüşlerin dışında farklı fikirler de zikredilmektedir.

⁶ "Biz seni bütün insanlara ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik; fakat insanların çoğu bunu bilmezler." (Sebe', 34/28).

⁷ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmet Zeki Paşa (Kahire: b.y., 1421/2000), 6.

⁸ Lokmân, 31/25; Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9, 87.

⁹ Hicr, 15/7; İsrâ, 17/90, 95; Furkân, 25/21; Fussilet, 41/14.

¹⁰ İsrâ, 17/40; Zuhruf, 43/15, 53; Necm, 53/27.

¹¹ İsrâ, 17/90-93; Furkân, 25/7; Zuhruf, 43/31.

¹² Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed (486/1093) Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002), 20-21, 25, 35. Ayrıca bkz. Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüsha* 19/49 (29 Aralık 2019), 104-105.

¹³ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 6-7; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk. Eliza Lichten Stater (Beirut: b.y., ts.), 320-323; Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968), 3/79-84; Mahmûd Şukrî Âlûsî, *Bülûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî (Beirut: y.y., ts.), 2/286-288 vd. Ayrıca bk. Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 83-112; Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı", *Milel ve Nihal* 13/1 (12 Ağustos 2016), 71-109.

cahiliye Araplarının Allah ve peygamber inancı ile ilahi menşeli bir din bilgisini, algısını bildiklerini ortaya koyacak başka deliller de söz konusudur.

Arap yarımadasının güneyinde ve kuzeyinde milattan önce olduğu gibi milattan sonra da siyasi birlikten uzak birbirinden bağımsız çeşitli devletler kurulmuştur.¹⁴ Yarımada'nın orta kesimindeki Hicaz ve Necid gibi bölgelerde ise İslâm dininin gelişine kadar olan dönemde insanlar çeşitli kabileler halinde yerleşik veya göçebe olarak yaşamış ancak siyasî, askerî ve iktisadî bütünlük arz eden herhangi bir birlik veya devlet kuramamışlardır. Bununla birlikte yarımada'nın bu üç önemli yaşam merkezinde (güney, kuzey ve Hicaz) yukarıda zikredilen din mensuplarının veya bu dinleri himaye eden güç/iktidar sahiplerinin neden olduğu baskı ve şiddet sonucunda bu topraklara Sâsânî gibi dönemin önemli devleti veya Bizans gibi önemli bir devletin desteğini alan Habeşliler tarafından dış müdahalelerin olduğu ve bunların savaşla neticelendiği görülmektedir. Arabistan yarımadasında ağırlıklı olarak milattan sonra dördüncü yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan bu farklı din akımlarının neden olduğu savaşlar neredeyse İslâm'ın gelişine kadar devam etmiştir. Savaşların ortaya çıkışında ticarî, siyasî, coğrafi ve etnik bazı sebeplerin yanı sıra ana sebep olarak din hususiyetinin de var olduğunu belirtmek gerekir. Bu yüzden söz konusu savaşları din/dini düşünce odaklı mücadele olarak isimlendirmektediriz.¹⁵

Diğer taraftan Hicaz bölgesinde ve özellikle Mekke'de, İslâm'ın gelişinden önce Mekke'nin yönetimi ve Kâbe'nin hâkimiyeti konusunda da bir dizi mücadelenin olduğu görülmektedir. Bu mücadelelerin özünde asabiyet ve ticari kaygıların olduğu görülsede temel nokta Kâbe'nin hâkimiyeti ve ona sahip olana sağlayacağı itibar söz konusu olması nedeniyle aynı şekilde bu mücadelelerin temelinde de dini bir duygu ve düşüncenin olduğunu düşünmekteyiz.

Arabistan yarımadası, miladi dördüncü yüzyıl ile İslâm'ın geldiği yedinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar Doğu Roma/Bizans-Sâsânî, Habeşistan-Yemen, Yemen-Mekke, Yemen-Sâsânî, Hîre-Sâsânî, Gassânî-Bizans mücadeleleri gibi yarımada sınırları içinde ve dışında yaşayan etnik unsurların birbirleriyle dini düşünce temelli savaş ve mücadelelerine sahne olmuştur. Bu süreç içerisinde zikredilen unsurlar esir alma/olma veya savaş diplomasisi gibi değişik iletişim vasıtalarıyla birbirlerini yakından tanıma fırsatı da bulmuştur.

¹⁴ Bu devletler için bk. Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit vd. (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011), 1/39-64; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 24-69.

¹⁵ İrfan Shahid, İslam öncesi Arabistan yarımadasında özellikle Yemen'de meydana gelen mücadelelerin temelinde dini düşüncenin olduğunu söylemesi, bizi böyle bir isimlendirmeye sevk etmiştir. Bk. İrfan Shahid, "İslâm Öncesi Arabistan", çev. İlhan Kutluer, *İslâm Tarihi Kültür Ve Medeniyeti* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1997), 1/28-30. Diğer taraftan batılıların da bu dönemde Yemen'de Hıristiyanların maruz kaldığı muamele nedeniyle bu dönemi "Dini baskı dönemi" olarak nitelendirdikleri ifade edilmektedir. Bk. Robert G. Hoyland, *Arabia And The Arabs* (London, 2002), 50-51.

İşte biz, bu olay ve hadiselerin içerdikleri dini düşünceden dolayı cahiliye Araplarının değişik vesilelerle bu hadiselerden ve mücadelelerden haberdar olacaklarını, bu hadiselerin de onların dini duygu ve algılarına katkı yapacağını, onlara inanmasalar da evrende olgusal/varlıksal olarak bir din, bu dinin sahibi olan bir Allah ve tebliğcisi olan bir peygamber inancını bilebilecek durumda olduklarını değerlendireceğiz/değerlendirmekteyiz.

Bu bağlamda çalışma miladi dördüncü yüzyıl ile İslâm'ın zuhuruna kadar ki dönemde Cahiliye Araplarının olgusal/varlıksal dini duygu ve algılarını ortaya koymayı ve yarımadanın güney, kuzey ve Hicaz bölgelerinde meydana gelen mücadeleleri ele almayı hedeflemektedir.¹⁶

1. Güney Arabistan'da Yapılan Mücadeleler

1.1. Yahudi-Hıristiyan Mücadelesi

İlahi dinlerden olan Yahudilik ve Hıristiyanlığın Yemen bölgesinde ilk defa ne zaman görüldüğü hususu tam olarak belli değildir. Ancak kaynaklarda her iki dinin bu bölgede kabulüyle ilgili farklı rivayetlere rastlanmaktadır. Her ne kadar farklı zamanda gönderilmiş dinler olsalar da aynı millete gönderilmiş olmaları nedeniyle Hıristiyanlık, Yahudiliğin devamı niteliğinde olan bir din olarak kabul edilmektedir.

Yahudiliğin asıl merkezi Suriye/Filistin coğrafyasıdır. Yahudilerin sebep oldukları bazı hadiseler neticesinde yurtlarından çıkarılışlarının milattan önce olduğu bilinmektedir. Onlar değişik vesilelerle buradan uzaklaşıp Hicaz'da bulunan Medine ve civarına gelmişlerdir.¹⁷ Yahudiliğin Hicaz'dan Yemen'e geçmesi ve orada yerleşmesi ise uzun bir plan ve çalışma neticesinde veya halktan gelen bir talep üzerine olmadığı anlaşılmaktadır.

Yahudiliğin, Tübbâ' el-Asğar¹⁸ olarak bilinen Es'ad döneminde Hicaz'dan Yemen'e getirildiği ifade edilmektedir.¹⁹ Tübbâ' Es'ad'ın Yahudiliği kabul etmesi ise

¹⁶ Yahudilerin Filistin'den sürülmesi ve onların Arabistan yarımadasına kaçmak zorunda kalmaları; milattan sonra 380 yılında Roma imparatorluğunun Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi, bu devletin nüfuz alanında olan Suriye/Şam bölgesi ile Habeşistan topraklarında Hıristiyanlık dininin nüfuz ve etkilerinin görülmesi, bu dinin varlığının Yemen'i etkisi altına alması ve Yahudilerle mücadele etmeleri; Hicaz'da Mekke ve Kâbe'nin hâkimiyetini elde etmek için verilen mücadeleler, Kuzey Arabistan'da kurulan devletlerin Bizans ve Sâsâni devletleriyle ilişkileri gibi durumlar nedeniyle çalışmamız genel anlamda İslâm dininin zuhurundan önceki 250-300 yıllık dönemi kapsayacaktır.

¹⁷ Taberî, *Târîh*, 1/209, 538-539. Ayrıca Bk. Charles Cutler Torrey, *The Jewish Foundation Of Islam* (New York: Jewish Institute Of Religion Press, 1933), 12-13.

¹⁸ Yemen/Himyer krallarının Tübbân veya Tübbâ' diye adlandırıldığı ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/19-21; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 364; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 1/123. Ayrıca ilgili ayetler için bk. Duhân, 44/37; Kâf, 50/14.

¹⁹ Es'ad'ın asıl adı konusunda birbirine benzeyen farklı rivayetlerin olduğu görülmektedir. Onun adının Tibyân b. Melkeykerib b. Kays b. Zeyd b. Amr, olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Tübbân Es'ad Ebü Kerib b. Melkeykerib b. Zeyd b. Tübbâ' el-Evvel b. Amr Zi'l-Ez'âr olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Rivayetler için Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/19; İbn Habîb, *el-Muhabber*, 367; Taberî, *Târîh*, 2/212. Dineverî ise farklı Es'ad'lardan bahsetmektedir. Bk. Dineverî, *Ahbâru't-tival*, 41, 45-46.

şöyle anlatılmaktadır: Tübba' Es'ad, askeri amaçla yapmış olduğu bir doğu (Hint/İrak) seferi dönüşünde Medine'de konaklamıştır. Orada kaldığı süre içerisinde çeşitli kabilelerle temaslarda bulunmuştur. Bu temaslardan birinde Benî Kurayza'dan iki Yahudi bilginle görüşmüş ve onlardan etkilenerek dinlerine girmiştir. Bunun üzerine onları yanına alıp Yemen'e doğru hareket etmiştir. Yemen'e giderken yolu üzerinde bulunan Mekke'ye uğramıştır. Orada Kâbe ve fonksiyonları hakkında bilgiler almıştır. İnsanların kutsal sayıp etrafında Allah'a dua ve ibadet ettiklerini öğrenince Kâbe'ye bir örtü, bir kapı ve anahtar yaptırmıştır. Yemen'e vardığında Yahudiliği kabul etmesinden dolayı halkından eleştiri almıştır. Ancak yine de halkını bu yeni dine davet etmiştir. İnsanlar kabul etmeyince kurmuş olduğu münazara meclisleriyle ve Yemen'de topraktan çıkan ve hiç sönmeyen bir ateşi (kaybedenin ateşe atılması gibi) aralarında hakem tayin ederek davetini sürdürmüştür. Halk ikna olunca Kralın dinine girmiş ve Yemen'de Yahudilik bu şekilde taraftar bulmuştur.²⁰

Yahudiliğin devamı olarak görülen Hıristiyanlığın Yemen'de yayılmaya başlaması duygusal ve mistik yönü yüksek olaylar silsilesi şeklinde anlatılmaya çalışılsa da, dönemin siyasî, askerî, ticarî ve sosyal yapısının bu yayılmada onlara lehte bir katkı sağladığı gözükmemektedir. Çünkü bu yayılmada, dönemin üstün ve egemen kuvveti olan Bizans imparatorluğunun, hâkimiyeti altında bulunan ve bulunmayan coğrafyalarda Hıristiyanlık ve yandaşları lehindeki pozisyonunun etkisinin olduğu görülmektedir.²¹

Miladi dördüncü yüzyıl Hıristiyanlık ve müntesipleri için bir kuruluş ve kurtuluş devresi olarak değerlendirilebilecek bir zaman dilimidir. Bu yüzyılın başlarında Roma/Bizans İmparatorluğunun ortak kralları olan Constantinus ile Augustus Licinius 313 yılında Milano Fermanını imzalayarak ülke içerisindeki halklara istedikleri bir dine inanabilecekleri serbestliğini getirmişlerdir. Din özgürlüğü olarak değerlendirilen bu iş bir fermanla kayıt altına alınmış ve bundan

²⁰ İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 10-12; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 1/20-21, 25-27; Dineverî, *Ahbâru't-Tıval*, 45-46, 61; Taberî, *Târih*, 2: 98, 105-109. İbnü'l-Esîr, Tübba' Es'ad'tan önce başka bir Tübba'dan bahsetmekte ve onun Yahudiliği kabul ettiğinin söylendiğini belirttikten sonra Tübba' Es'ad'ın faaliyetlerini anlatmaktadır. Bk. Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997), 1/380-381. Kaynaklarda verilen rivayetler değerlendirildiğinde bu hadiselerin miladi 450 ile 500 yılları arasında vuku bulduğu tahmin edilmektedir. O takdirde, Yahudiliğin Yemen'deki mevcudiyetinin çok eski olmadığı, İslâm'ın zuhuruna yakın sayılabilecek bir dönemde orada yerleşmeye başladığı söylenebilir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/381-382. Bu bilgi ve ifadeler Kâbe'nin Arap yarımadasında bilinirliğini ortaya koyduğu gibi Arapların da vatanları üzerinde bulunan diğer kavim ve milletleri, onların örf ve adetlerini, nasıl bir dine ve tanrıya taptıklarını bildiklerini ortaya koyacak önemli bilgilerdir, şeklinde değerlendirmekteyiz.

²¹ Hıristiyanlığın resmi bir hüviyet kazanıncaya kadar yaşadığı süreçler için Bk. Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1997), 260-291; Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 80-255; Zafer Duygu, *Nikomedeia ve Hıristiyanlık* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018), 16-104.

özellikle Hıristiyanlar olumlu etkilenmişlerdir.²² Bu geçiş sürecinden sonra İmparator Theodosius 27 Şubat 380 tarihinde Hıristiyanlığı ve özellikle İznik Hıristiyanlığını, Roma İmparatorluğu'nun resmî dini haline getiren Selanik Fermanı'nı yürürlüğe sokmuştur.²³ Böylece, Hıristiyanlık ve müntesipleri Roma/Bizans İmparatorluğunun bu kararı neticesinde bütün dünyaya yayılma ve tanınma fırsatı elde etmiştir.²⁴

Bununla birlikte kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlığın da planlı bir şekilde Yemen'e girmediği anlaşılmaktadır. Hıristiyanlığın Yemen'de ilgi ve alaka görmesinde Feymiyûn ile Abdullah b. Sâmir adlı kişilerin katkısının olduğu kabul edilir. Feymiyûn, Şam bölgesinde yaşayan ancak Hıristiyanlığı nasıl kabul ettiği belli olmayan, yaşayışı düzgün, dünya malına tamah etmeyen, iyiliksever ve çokça ibadet eden bir şahıstır. Bu şahsın gezgin birisi olduğu, el emeği ile -ustalık yaparak- geçimini sağladığı, Salih adında bir kişiyle arkadaşlık ettiği, izinsiz olarak Arap topraklarına girmeleri üzerine kaçırılıp Yemen'de köle olarak satıldıkları, Feymiyûn'ü satın alan şahsın, onda görmüş olduğu güzel hasletler üzerine onun dinine girdiği ve akabinde diğer insanların da Hıristiyanlığı kabul ettikleri anlatılmaktadır. Aynı kaynaklarda yine Yemen bölgesinde Feymiyûn ile yolları keşişen ve ondan Hıristiyan inancının özelliklerini öğrenen Abdullah b. Sâmir'in çabalarının da Yemen'de Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olduğu, özellikle onun hastalara dua etmesi ve şifa bulmalarında yardımcı olması nedeniyle halkın bu dine

²² Roma/Bizans İmparatoru Constantinus, hüküm sürdüğü 306-337 yılları içerisinde Hıristiyanlığın ve Hıristiyanların Roma imparatorluğu ile olan sıkıntılarını çözüp onların devletle barışmalarını ve meşru olan her yerde bulunmalarını sağlamıştır. O, yönetim süresi içerisinde ülkedeki Hıristiyanları açık bir şekilde desteklemiş, kiliseyi ve faaliyetlerini de maddi ve manevi yönlerden güçlendirmek için Hıristiyanlık yanlısı bir politika izlemiştir. Öyle ki kiliseye tanıdığı geniş haklar sayesinde onu Roma imparatorluğunun en önemli kurumlarından biri haline getirmiştir. Bu süreç içerisinde 313 yılında Roma İmparatorluğunun ortak kralları olan Constantinus ile Augustus Licinius Mediolanum (Milano) Fermanını imzalayarak ülkelerinde bulunan vatandaşların istedikleri dine inanabilecekleri hakkının Hıristiyanlara ve diğer tüm inanç mensuplarına verildiğini karara bağlayıp ilan etmişlerdir. Bu ilanla daha önce Hıristiyanlar aleyhine olan kararların kaldırılarak artık özgürce dinlerini yasabileceklerini fermanla ülkenin her tarafına duyurmuşlardır. Hıristiyanlar daha önce -bazı dönemler hariç- olduğu gibi bu dönemde de devlet himayesine girmiş ve resmi şekilde tanınmışlardır. Bk. Tümer - Küçük, *Dinler Tarihi*, 267-270; Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 1, 174-178. Ayrıca bk. Fatih Eroğlan, *I. Konstantin'in Hıristiyan Teolojisine Etkileri* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 61-66.

²³ İmparator Theodosius, bu kararının ardından 10 Ocak 381 tarihinde (Nullis Haereticis) adlı fermanı yayınlamıştır. Bu fermanla imparatorluk sınırları içerisindeki Paganizm gibi sakıncalı inançlar yasaklanmış, pek çok Hıristiyan mezhebi kafir ilan edilmiş, yasal statüleri kaldırılmış ve mallarına Roma Devleti tarafından el konulmuştur. Bk. Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 283-293.

²⁴ Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulüyle ilgili olarak ayrıca Bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emir Mühenna (Beyrut: y.y., 1431/2010), 1/193-199; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 1/240-242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/360-363.

ilgi duyduğu ifade edilmektedir.²⁵ Bu açıklamalardan sonra Yemen’de varlıkları görülen bu iki din mensuplarının karşı karşıya gelmelerini ve siyasi ve dini mücadele olarak adlandırdığımız hadiseleri değerlendirmek daha kolay olacaktır.

Yemen/Himyer krallarından sonuncusu olduğu kabul edilen Zûnüvâs’ın²⁶ hâkimiyeti altında Necran bölgesi de bulunmaktaydı.²⁷ Yemen ve Necran halkı Arapların geleneksel inancı putperestlik üzere olup uzun bir hurma ağacına tapmaktaydı.²⁸ Necranlıların bir kısmı ise süreç içerisinde Hıristiyanlığı benimsemişlerdi.²⁹ Bu sürecin ne zaman başlayıp ne kadar sürdüğü tam olarak bilinmemektedir.³⁰ Zûnüvâs, Yahudiliği kabul edince halkını ve Hıristiyan inancında

²⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/31-35; Taberî, *Târîh*, 2/119-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/388-391.

²⁶ Asıl adı, Zür'a Zûnüvâs b. Tübbân Es'ad b. Kerb'tir. Zûnüvâs, Tübbân/Tübbâ' soyundan olup, Himyer Krallığını zorla ele geçiren Lehnia/Lahney'a Nevf Zû Şenâtir adlı, kötü ahlaklı, zorba birini öldürmesi üzerine halk tarafından kral yapılmıştır. Zûnüvâs'ın, Yahudiliği kabul ettiğinde Yusuf adını aldığı ve yeni girdiği dini şiddetle yaymaya ve savunmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/30-31; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 61; Taberî, *Târîh*, 2/118-119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/388-389. Dineverî, Nu'man b. Münzir'in dedesi Reb'â b. Nasr el-Lahmî'nin Himyer krallığını zorla ele geçirdiğini, onların sonuncusunun ölmesi üzerine Himyer krallığını Zûnüvâs'ın ele geçirdiğini ifade etmektedir. Bk. Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 54, 61.

²⁷ Necran için ayrıca Bk. Hakan Temir, “İslâm’dan Önce Necrân Şehri”, ed. Terane Nagiyeva (Atlas International Congress On Social Sciences 6., Batumi, Georgia: ISPEC Publishing House, 2020), 146-157.

²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/33; Taberî, *Târîh*, 2/120-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/190.

²⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi Necranlılar, Feymiyûn ve Abdullah b. Sâmîr adlı kişiler vasıtasıyla Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bununla birlikte bu faaliyetlerden önce Himyer krallarından kardeşi Hassân b. Tübbâ'ı öldürüp hükümdar olan Amr b. Tübbâ'dan sonra hükümdar olan Abdi Külâl b. Müsevveb'in Hıristiyanlık dinini kabul ettiği ancak bu inancını halktan gizlediği de ifade edilmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 2/89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/391-392.

³⁰ Batılı kaynaklarda Bizans İmparatoru II. Constantius (337-361) döneminde Bizans, Habeşistan ve Yemen/Himyerliler arasında barışçıl amaçlı ancak misyonerlerin öncülüğünde karşılıklı elçilerin gidip geldiği ifade edilmektedir. Bu faaliyetlerin ana amacı ticaret gibi gözükse de elçilerin/misyonerlerin Yemen’de Hıristiyanlığın yayılması düşüncesiyle kilise inşa etmek için Himyer kralından izin istedikleri ifade edilmektedir. Bk. Hoyland, *Arabia And The Arabs*, 50-51. İrfan Shahid ise Hıristiyanların dördüncü yüzyılda –yani 300 ile 399 yılları arasında- Yemen/Aden’de kilise kurduğunu ifade etmektedir. Bk. Shahid, “İslâm Öncesi Arabistan”, 1/29. Biz yukarıda Hıristiyanlığın Roma/Bizans tarafından 380 yılında resmi olarak kabul edildiğini ifade etmiştik. Her ne kadar Milano fermanıyla Hıristiyanlar rahat bir nefes alsada bu tarihlerde onların başka coğrafyalarda ya da Arabistan yarımadasında rahat hareket edebildiklerini gösteren fazla örnek bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda MS 410 yılına kadar Bahreyn ve çevresinde bir piskoposluğun bulunabileceği ihtimalinden bahsedilse de bu ispatlanmış olarak gözükmemektedir. Bk. Shutao Wang, *The Origins of Islam in the Arabian Context* (University of Bergen, Religious Roots Of Europe Master's Thesis, 2016), 7. Biz yukarıdaki bilgilerden bu iki dinin miladi 400'den sonra Yemen’de görülmeye başladığını düşünmekteyiz. Onların bu coğrafyada karşılaşmaları kısa sürede dini çatışmayı beraberinde getirmiştir. Böylelikle çok geçmeden miladi 520-525

olanları Yahudi olmaya çağırılmış, olumsuz cevap alınca da şiddete başvurmuş ve askeri tedbirler kullanmıştır. Öyle ki bu Hıristiyan kitleyi bir araya toplayıp ölümle Yahudilik arasında tercih yapmaya zorlamıştır. Zûnüvâs, Yahudiliği kabul etmeyen Hıristiyanları ise ateşli çukurlara atmıştır.³¹ Bu hadise “Ashâbü'l-uhdûd” olarak bilinmekte ve Kur’an’ı Kerim’de de konu edilmektedir.³² Hıristiyan dünyası, bu eziyetten kurtulanlar vasıtasıyla Zûnüvâs’ın Yemenlileri ateşte yakma girişiminden haberdar olmuştur. Bunun üzerine dönemin en güçlü Hıristiyan devleti olan Roma İmparatoru Justinus/Justinianus/Jüstiniyen’in teşvikiyle Habeşistan Necâşî’si, Eryat adlı komutanının emrinde yetmiş bin kişilik orduyu Yemenlilerin yardımına göndermiştir. Gönderilen bu ordunun içerisinde Fil vakasının kahramanı Ebrehe el-Eşrem de bulunmaktadır. Yapılan çetin mücadeleler sonucunda Zûnüvâs ve yandaşlarının üstesinden gelinmiş,³³ Yemen işgal edilerek Yahudi baskısına son verilmiştir. Bu şekilde Yemen’de yaklaşık yetmiş yıl sürecek Hıristiyan Habeş hâkimiyeti başlamıştır.³⁴ Hâkimiyetin gereği olarak Yemen, Habeşli valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır.³⁵

Ortaya çıkışında ve yapılışında dini düşünce ve inancın etkisinin olduğu görülen bu savaş neticesinde kökleri milattan önceye dayanan Himyer krallığının yıkılarak tarih sahnesinden silindiği kabul edilmektedir.³⁶ İki ilahi dine mensup kişilerin karşı karşıya geldiği ve Himyer krallığının yıkıldığı bu savaşın neticesinde, yarımada üzerinde yeni dini ve siyasi çatışmaların körüklenmesi söz konusu olmuştur. Bu hadiselerin ise yarımada yaşayan Arapların hafızalarından silinmeyecek –Kâbe’nin yıkılma girişimi ile Sâsânilerin Yemen’i işgali gibi- yeni toplumsal olaylara sebebiyet verdiği görülecektir.

Eryat’ın Yemen’deki saltanatının ilk yıllarında emrindeki Ebrehe el-Eşrem ile arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Habeşlilerin bir kısmı Eryat’ı, bir kısmı ise Ebrehe’yi desteklemiştir. Aralarındaki mücadele savaş pozisyonu almalarına neden olmuştur. Büyük bir savaşın önlenmesi için yapılan düelloyu Ebrehe kazanınca o, Habeşistan’ın

yıllarına tekabül eden zamanda Hıristiyan Habeşlilerin, Yahudi yönetiminde bulunan Yemen’i işgali söz konusu olmuştur.

³¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/25-28, 35-36; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 61-62; Taberî, *Târîh*, 2/119-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/391.

³² “Şâhitlik edene ve şahitlik edilene andolsun ki, (mü'minleri yakmak için) hendek kazıp (içinde) alevli ateş yakanlar lanetlenmiştir. O vakit, ateşin etrafında oturmuş, mü'minlere yaptıklarını seyrediyorlardı.” (Burûc, 85/3-7). Bu hadisenin Hz. Peygamber’in doğumundan 70 yıl önce yani miladi 500 yıllarında vuku bulduğu ifade edilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/393.

³³ Zûnüvâs’ın almış olduğu ağır yenilgi neticesinde denize girip boğulduğu ifade edilmektedir. Onun ölmesiyle Himyer krallığı son bulmuştur. Bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 368; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/393.

³⁴ İbnü'l-Esîr, Habeşlilerin Yemen’deki hâkimiyetlerinin yetmiş veya daha fazla sürdüğünü söylemektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/385-386.

³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/37; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 62-63; Taberî, *Târîh*, 2/123-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 393-394.

³⁶ Himyer krallığının miladi 520-525 yıllarında yıkıldığı kabul edilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/385-386.

Yemen valisi/kıralı olmuştur.³⁷ Ancak aralarındaki meseleyi çözmek için karşı karşıya geldiklerinde Ebrehe'nin Eryat'a söylediği: Bizi bir araya getiren memleketimiz ve dinimizdir. Bize düşen sorumluluk memleketimizi, dinimizi ve halkımızı gözetmektir. İstersen mübareze edelim. Kim kazanırsa yönetime o geçsin. Böylece (Hıristiyan) Habeşlilerden kimse ölmemiş olur,³⁸ şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Habeşlilerin Yemen'e müdahalelerinin temel sebebi din duygusu ve düşüncesidir.

1.2. Hıristiyan-Müşrik Mücadelesi³⁹

Fil hadisesine değin 50 yıl kadar Eryat ve Ebrehe'nin yönetiminde Yemen'de kalan Habeşlilerin sosyal, kültürel ve ekonomik olarak nasıl bir faaliyette buldukları hakkında fazla bilgi yoktur. Ancak onların dindaşları ve hamileri pozisyonunda olan başta Habeşistan ve Bizans ile yakın ilişkide oldukları açıktır. Zaten Yemen'e gelme amaçları da burada hem Hıristiyanlığın yayılmasını sağlamak hem de dindaşlarına hamilik yapmaktır. Onların en önemli faaliyeti askeri güçlerinin etkisiyle cahiliye Arapları arasında Hıristiyanlık inancının tesisini ve yayılmasını sağlamak olmuştur. Buna mukabil bu yayılmayı engelleyecek her türlü faaliyetin karşısında da doğal olarak yer almışlardır.

Ebrehe uzun süre kaldığı Yemen'de Arapların yılın her mevsiminde ziyaret ettikleri Kâbe'nin varlığından rahatsız olmuştur. Bunun üzerine onları Kâbe'den uzaklaştırmak, Hıristiyanlığı yaymak ve Kureyş'in ticaret gelirlerini Yemen'e döndürmek için San'a şehrinde el-Kulleys adında bir kilise inşa etmek istemiş ve bu isteğini de yerine getirmiştir. Öyle ki yarımada üzerinde yaşayan bütün Arapların dini veya ticari amaçla gelip burayı ziyaret etmesini arzulamıştır.⁴⁰ O, bu düşüncesini hem Necaşi'ye hem de Bizans kralına yazarak bildirmiş ve onlardan yardımlar istemiştir. Ebrehe, Bizans ve Habeşistan'dan temin ettiği ustalar ile mermer ve mozaik gibi yapı malzemeleriyle altın, gümüş ve değişik renklerle süslediği Kilise'yi inşa etmiştir.⁴¹ Ancak onun bu faaliyeti Araplar tarafından hiç hoş karşılanmamış ve tepkilerini içlerinden Kinaneoğullarına mensup bir kişi vasıtasıyla bu binayı pisleterek göstermişlerdir.⁴² Bu duruma şiddetli tepki veren Ebrehe, Arapların kutsal ve Allah'ın

³⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/42; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 63.; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/37; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 62-63; Taberî, *Târîh*, 2/123-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 393-394.

³⁸ Taberî, *Târîh*, 1/128.

³⁹ Aslında bu konu Hicaz bölgesindeki dini mücadele bölümünde anlatılacaktı. Ancak Ebrehe, emrindeki ordusuyla temsil ettiği Hıristiyan inancının gücünü Kâbe'yi yıkarak Hicazlılara gösterme düşüncesiyle yola çıktığı için bu konu burada anlatılmıştır.

⁴⁰ Ebrehe'nin bu amacı gerçekleştirmek için bazı Araplara idari görevler verdiği ve insanları Kulleys kilisesine davet etmeleri için görevlendirdiği de bilinmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/43; Taberî, *Târîh*, 2/131; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*, thk. Hafız Seyyid Aziz Bey vd. (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417/1997), 33-35.

⁴¹ Taberî, *Târîh*, 2/131, 137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/402.

⁴² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/43, 45; Taberî, *Târîh*, 2/130-132, 137-138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/402-403. İbnü'l-Kelbî ise iki kişinin bu işi yaptığını ifade etmektedir. Bk. İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, 46-47.

yeryüzündeki evi olarak kabul ettikleri Kâbe'yi yıkmak için⁴³ içinde fillerin de olduğu kalabalık ordusuyla harekete geçmiştir.⁴⁴ Taif üzerinden Mekke'ye ilerleyen Ebrehe, Mekke yakınlarındaki el-Muğammes'e kadar gelip ordugâhını kurmuştur.⁴⁵ Buradan gönderdiği bir grup askerle Mekkelilerle birlikte Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in de 200 kadar devesine el koymuştur. Mekkelilerle yapılan görüşmelerde Ebrehe onlara Araplarla savaşmak için gelmediğini, amacının Kâbe'yi yıkmak olduğunu ve bu konuda karşısına çıkmamaları gerektiğini bildirmiştir.⁴⁶ Mekke'nin büyüğü olarak Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib de kendilerinin Ebrehe ile savaşmak istemediğini, Kâbe'nin Allah'ın evi ve Hz. İbrahim'in yapmış olduğu mabed olduğunu, Kâbe'yi yıkmaya teşebbüsünde bulunmamasını, zira onu sahibi olan Allah'ın koruyacağını ifade etmiştir.⁴⁷ Mekke'ye döndüğünde de Ebrehe'nin ordusunun büyüklüğü ve yapabileceği tahribattan dolayı halkın Mekke'nin dağlarına çekilmesini söylemiştir. Kendisi de uygun bir yere çekilerek endişeyle Ebrehe'nin gelmesini beklemeye başlamıştır.⁴⁸ Bununla birlikte Abdülmuttalib'in Kâbe ile ilgili uyarılarını dikkate almayan Ebrehe, amacını gerçekleştirmek için harekete geçtiğinde ordunun önünde yer alan büyük fil yerinden kıvılcıdamamıştır. Bu sırada üzerlerine sürüler halinde gelen Ebâbil kuşları,⁴⁹ küçük evsafa taşıdıkları taşları askerlerin üzerine atarak Ebrehe ordusunun büyük çoğunluğunun yok olmasına neden olmuştur.⁵⁰ Farklı rivayetler olsa da Ebrehe bu ilahi müdahaleden yaralı kurtulmuş ve Yemen'e döndükten kısa bir süre sonra da ölmüştür.⁵¹

Hz. Peygamber'in doğumundan 3 ay kadar önce Miladi 570 yılında meydana

-
- ⁴³ Ebrehe'den önce üç Yemen kralının da Kâbe'yi yıkmak için askeri sefer düzenlediği ifade edilmektedir. Bk. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beirut: Dâru'l-Endülüs, ts.), 1/103.
- ⁴⁴ Ebrehe'nin ordusunda Mahmud adlı file birlikte on dört filin daha olduğu ifade edilmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 2/239; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/402-403.
- ⁴⁵ Ebrehe'nin bu yolculuğuna bazı Arap kabileleri karşı koymaya çalışsa da başarılı olamadıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ebrehe'nin bu kabilelerin bazı üyelerinden amacına ulaşmak için yardım ve lojistik destek aldığı da görülmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/46-48; Taberî, *Târîh*, 2/132; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/403. İbn Hibbân, bu sefer esnasında Ebrehe'nin Tâif'e uğradığını, Tâiflilerin onun Lât putuna zarar vermemesini istediklerini ve ona rehberler vererek hedefi olan Kâbe'ye yönlendirdiklerini söylemektedir. Bk. İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 35-36.
- ⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 36; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/403.
- ⁴⁷ Bu görüşmeler esnasında Abdülmuttalib'in Kâbe'yi yıkmaması için Ebrehe'ye Tihame'nin mallarının belirli bir kısmını vermeyi teklif ettiği ancak Ebrehe'nin bu teklifi kabul etmediği ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/48-50; Taberî, *Târîh*, 2/134.
- ⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/404.
- ⁴⁹ "Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? Onların tuzaklarını boşa çıkarmadı mı? Üzerlerine balçıktan pişirilmiş taşlar atan sürü sürü kuşlar gönderdi. Nihayet onları yenilmiş ekin yaprakları haline getirdi." (Fîl, 105/1-5).
- ⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/52-54; Taberî, *Târîh*, 2/139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/402-407.
- ⁵¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/54, 58; Taberî, *Târîh*, 2/139; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 38-39.

gelen⁵² Fil Vakasının temel nedeni Hıristiyanlık inancının gücünü Mekkelilerle birlikte diğer din mensuplarına ve Araplara gösterme düşüncesidir. Aynı şekilde Kâbe'nin yıkılarak Mekke'nin dini merkez olma özelliğinin ortadan kaldırılmak istenmesidir.⁵³ Diğer bir deyişle dini düşünceyle yapılmış askeri bir harekettir. Bu hadise cahiliye döneminin en meşhur hadiselerinden olup hem cahiliye dönemi Arap şiirlerine⁵⁴ hem de Kur'an-ı Kerim'e konu olmuştur.⁵⁵

Kaynaklar, Ebrehe ile Abdülmuttalib arasında geçen diyaloglara dair teferruatlı bilgi vermemektedir. Ancak Abdülmuttalib'in Kâbe'nin Allah'ın evi olduğunu ve Allah'ın onu muhakkak koruyacağını söylediği bilgisi kesin olan bir husustur. Buna mukabil Ebrehe'nin kendi dini inancını ve yapmış olduğu kilisenin daha iyi ve üstün olduğunu söylemesi ise muhtemeldir. Zaten kendisi de Araplarla savaş yapmak için geldiğini, amacının Kâbe'yi yıkmak olduğunu söylediği görülmektedir. Yapılan müzakerelerde eğer Ebrehe Hıristiyan inancından, inşa etmiş olduğu kiliseden ve kilisenin Kâbe karşısındaki pozisyonundan bahsetmemiş olsa, yapmış olduğu bu askeri seferin anlamı ve amacı olmayacaktır. Dolayısıyla kaynaklara yansımamış olsa da biz Ebrehe'nin Abdülmuttalib özelinde Mekke'nin ileri gelenleriyle bu minvalde konuşmalar yaptığını değerlendirmekteyiz.⁵⁶

Cahiliye dönemi içerisinde ve Hz. Peygamber'in risaletle görevlendirilmesinden 40 yıl önce meydana gelen ve Arap tarihinin önemli kesitlerinden olan bu büyük hadise onlar tarafından tarih başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁵⁷ Genel anlamda Araplar özelde ise Hicaz Arapları için çok önemli olan bu tarihi hadisenin din odaklı bir davranış olarak gerçekleştiğini Arapların anlamaması mümkün değildir. Kaldı ki onlar, Ebrehe ve ordusundan hem kendilerinin hem de Kâbe'nin korunmasını "İbrahim (as)'ın zürriyetinden olmalarına, Harem bölgesi halkı ve Kâbe ile Mekke'nin sakinleri olmalarına" bağlamışlardır.⁵⁸ İşte bütün bu gelişmeler, cahiliye Araplarının yaşadıkları coğrafyadaki halkları ve komşusu oldukları milletlerin din ve inançlarını bildiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca Abdülmuttalib'in Kâbe'nin Allah'ın evi olduğunu Hıristiyan bir hükümdara zikretmesi de cahiliye Araplarında bir Allah

⁵² Hz. Peygamber'in fil hadisesinin olduğu yılda veya bu hadiseden üç ay kadar sonra (Rabûlevvel ayının on ikinci Pazartesi gecesi) doğduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/158-159; (240/854) Halife b. Hayyât, *Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 52-54; Taberî, *Târîh*, 2/155-156.

⁵³ Apak, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 78-79.

⁵⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/57-61.

⁵⁵ Fîl, 105/1-5.

⁵⁶ Diğer taraftan Fil hadisesinde Ebrehe'nin başarılı olması söz konusu olsaydı tarihin seyri bugünkü şekilde olmayabilir belki de Hıristiyanlık Arabistan'da yayılabilirdi. Kâbe'nin yıkılmasıyla da halk Mekke'den yüz çevirip San'a'ya yönelebilirdi. Böylelikle de Ebrehe amacına ulaşmış olabilirdi. Ancak sonuç bu şekilde olmamış ve bu hadise Arapları Kâbe'ye daha bağlı kılmıştır. Bk. Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 73.

⁵⁷ İbn Habîb, *el-Muhabber*, 7-8.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1/410.

inancının/bilgisinin olduğunu gösteren önemli bir husustur.

1.3. Hıristiyan-Mecûsî/Sâsâni Mücadelesi

Ebrehe'nin ölümünden sonra yerine oğulları Yeksûm⁵⁹ ve daha sonra Mesrûk geçmiştir.⁶⁰ Kaynakların verdiği bilgiye göre Habeşliler yönetim süreleri içerisinde Yemenlilere kötü muamelede bulunmuşlardır. Öyle ki, evli kadınları ya zorla veya kocalarını öldürmek suretiyle kendilerine eş olarak almaya başlamışlardır.⁶¹ Ve bu kadınlardan doğan çocukları da Araplarla iletişimlerini sağlamak amacıyla tercüman olarak kullanmışlardır. Habeşlilerin, Yemenlilere kötü muamelesi Yeksûm ve Mesrûk dönemlerinde artınca halk Habeşlilerin Yemen'den çıkarılmasını istemiştir.⁶²

Himyer hükümdar sülalesine mensup olduğu kabul edilen Seyf b. Zûyezen,⁶³ Habeşlilerin halka kötü muamelesinden rahatsız olmuş ve bu duruma bir tepki olarak harekete geçmiştir. O, ilk önce Bizans İmparatorluğundan yardım istemiş ancak Habeşlilerle aynı dinden (Hıristiyan) olan Bizans Kayseri, Seyf b. Zûyezen'e yardım etmemiştir.⁶⁴ Bizans'tan istediği yardımı alamayan Seyf b. Zûyezen bu sefer Sâsâni devletine başvurmuştur.⁶⁵ İran hükümdarı Enûşirvan başlangıçta askeri destek verip vermeme konusunda tereddüt etse de, sekiz yüz kişilik bir orduyu başlarında Vehriz adında bir komutanla Seyf b. Zûyezen'in emrine vermiş ve onları sekiz gemiyle Yemen'e göndermiştir. Fazla olmayan bu askeri birliğe Yemen halkının bir kısmı da destek vermiştir. Buna karşılık Mesrûk Habeşli, Yemenli ve Bedevî Araplardan oluşturduğu sayıları yüz bini bulan ordusuyla savaş pozisyonu almıştır. İki ordu arasındaki sayısal farklılığa rağmen yapılan savaş İran destekli Seyf b. Zûyezen'in tarafı kazanmış ve Habeşliler ağır bir yenilgi almışlardır. Öyle ki hükümdar ve komutanları olan Mesrûk de savaş meydanında öldürülmüştür.⁶⁶ Yemenliler, İran

⁵⁹ Ebrehe'nin, oğullarından Yeksûm'un adıyla künyelendiği ve bu nedenle Ebrehe'ye Ebû Yeksûm denildiği ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/59. Ayrıca Yeksûm'un de babasının adıyla anıldığı söylenmektedir. Bk. Taberî, *Târîh*, 2/139.

⁶⁰ Babaları Ebrehe'nin, Fil hadisesinin akabinde ölümünün ardından göreve gelen bu iki kardeşin Yemen'de yirmi yıl kadar hükümdarlık yaptıkları kabul edilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/409.

⁶¹ Seyf b. Zûyezen'in annesinin de böyle bir muameleyle maruz kaldığı, Ebrehe'nin onu zorla aldığı, ondan Mesrûk adında bir çocuk edindiği, bu çocuğun anne bir baba ayrı olarak Seyf b. Zûyezen'in kardeşi olduğu bilgisi için Bk. Taberî, *Târîh*, 143-144.

⁶² Taberî, *Târîh*, 2/139, 142; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/406.

⁶³ Seyf b. Zûyezen'in Ebû Mürre mahlasıyla ve Seyfân b. Ma'dikerib ismiyle anıldığı bilgisi için Bk. Taberî, *Târîh*, 2/139, 142, 153.

⁶⁴ Bizans Kayseri, Yemen'de iktidar olan Habeşlilerin Hıristiyan yani kendi dininden olması, Seyf b. Zûyezen ve temsil ettiği Yemen halkının ise putperest olması nedeniyle Seyf b. Zûyezen'e yardım etmediği ifade edilmektedir. Bk. Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 62-63; Taberî, *Târîh*, 2/139-140, 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/407-410.

⁶⁵ Seyf b. Zûyezen'in babası olan Zûyezen'in de daha önce Habeşlilere karşı yardım için Sâsânilere başvurduğu ancak gerekli yardımı alamadığı ve orada öldüğü bilgisi için bk. Taberî, *Târîh*, 2/143-144.

⁶⁶ Yemen'de Habeşlilerin hâkimiyetinin Eryat ile başladığı ondan sonra Ebrehe ve oğulları Yeksûm ve Mesrûk ile devam ettiği, bu sürenin yetmiş veya yetmiş iki yıl sürdüğü,

askerleri sayesinde savaşı kazanmış ve böylece Seyf b. Zûyezen de İran Kısırâsı yardımıyla Yemen kralı olmuştur.⁶⁷ Bu andan itibaren de Yemen, İran'a vergi veren bir devlet durumuna gelmiş ve onların hâkimiyetine girmiştir.⁶⁸

Seyf b. Zûyezen, Yemen'de iktidarı ele geçirince Habeşlilerin Yemenlilere yaptığı eziyeti bu sefer kendisi Habeşlilere yapmaya başladı. Bunun üzerine Seyf b. Zûyezen, Habeşli bir kişi tarafından öldürüldü.⁶⁹ Bu durumu haber alan İran Kısırâsı yine Vehriz komutasındaki ordusuyla tekrar Yemen'e müdahale etti ve bütün Habeş kökenli insanları öldürttü.⁷⁰ Vehriz'i de Yemen hükümdarı olarak atadı. Bu atamadan sonra da Yemen'i görevlendirdiği valiler tarafından yönetmeye başladı. Kısra, Yemen'e en son olarak vali Bâzân'ı atadı.⁷¹

Bâzân, Hz. Peygamber zamanına kadar yaşamıştır. O, Hz. Peygamber'in İran Kısırâsının çocukları tarafından öldürüldüğü haberinin kendisine ulaştırılması üzerine, haberin ve hadisenin doğruluğunu görüp anladıktan sonra kavmi ile birlikte

toplamda dört hükümdarın görev yaptığı ve Mesrûk'un öldürülmesiyle hâkimiyetlerinin bittiği ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/68-69; Taberî, *Târîh*, 2/139, 142.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 2/139-142, 144-147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/409.

⁶⁸ Seyf b. Zûyezen'in İranlılardan almış olduğu yardımla Habeş hâkimiyetine son verme hadisesi Hicaz bölgesindeki birçok şairin şiirine konu olduğu kaynaklarda görülmektedir. Şair ve şiirler için Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/64-68; Taberî, *Târîh*, 2/147-148.

⁶⁹ Seyf b. Zûyezen'in saltanatının on beş yıl sürdüğü ifade edilmektedir. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/409. Bu durumda o, 605 yılında ölmüş olmalıdır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Seyf b. Zûyezen'in, Hz. Peygamber'in doğumundan iki yıl sonra Habeşistan'a hâkim olduğu, bunun üzerine birçok Arap heyetiyle birlikte içinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in de olduğu Kureyş heyetinin de onu tebrik etmek için (Habeşistan'a) gittikleri bilgisi bulunmaktadır. Metin incelendiğinde Seyf b. Zûyezen'in, Hz. Peygamber'in gelecekteki Peygamber olacağı bilgilerini, sahip oldukları kitaptan öğrenerek Abdülmuttalib'e anlattığı görülmektedir. Bk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali (458/1066) Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerîa* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405), 2/9-14; Şemseddîn Muhammed b. Sâlih (942/1536) Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fi sîreti hayri'l-ibâd ve zikri fedâilîhi ve a'lâmi nübüvvetihî ve ef'âlihî ve ahvâlihî fi'l-mebde ve'l-meâd*, thk. Âdil Ahmed Abdilmevcûd - Ali Muhammed Meûz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 1/125-128. Fil hadisesinden iki yıl sonra Habeş hâkimi tarafından Kureyş heyetine ve özellikle Abdülmuttalib'e böyle sıcak bir yaklaşımı beklemek çok da gerçekçi gözükmemektedir. Çünkü Fil yılında Habeşistan destekli Ebrehe'nin başına gelenler henüz çok yenidir. Bununla birlikte biz metinlerin veya rivayetlerin karıştırıldığını, Seyf b. Zûyezen'in İranlıların yardımıyla Habeşlileri yenmesi ve Habeşlilerin yönettiği Yemen'e hakim olması üzerine heyetlerin ve Abdülmuttalib'in Seyf b. Zûyezen'i ziyarete gittiğinin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz. Zaten metin içerisinde Seyf b. Zûyezen'in misafirlerine birçok hediyesinin yanında Yemen elbiselerinden ikişer takım hediye ettiği bilgisi de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu rivayete ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği düşüncesindeyiz. Diğer taraftan Ezrakî, Kureyş heyetiyle görüşmenin Yemen/San'a'daki Gumdan sarayında olduğunu ifade ederek doğru bilgiyi verdiğini görmekteyiz. Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/149-154.

⁷⁰ Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 64; Taberî, *Târîh*, 2/148.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/409-411.

Müslüman olup İslâm dinine girmiştir.⁷² Böylelikle de Arabistan yarımadasında İslâm'ın siyasi otoritesi ve Müslümanların birlikteliği sağlanmıştır. Diğer taraftan Seyf b. Zûyezen'in miladi 590 yıllarında Habeş hâkimiyetine son vermesi ve Bâzân'ın Müslüman olmasına kadar geçen takribi kırk yıllık süre içerisinde Yemen'de Sâsânilerin hem siyasi etkisi hem de -kısmen de olsa- Mecûsîliğin izleri görülmüştür.

Arabistan yarımadasının güneyinde bulunan Yemen'in kontrolü için, İslâm'ın gelişine yakın bir zamanda yapılan savaşların ve mücadelelerin temelinde askeri ve siyasi bir amacın ötesinde dini bir amacın da olduğu görülmektedir. Din faktörünün neden olduğu mücadelelerin de sosyal olarak olmasa bile bilgi anlamında kısa süre içerisinde değişik yol ve vasıtalarla yarımada'nın her tarafına yayılacağı muhakkaktır. Bu da putperest olan halkın şaşırtıcı bir şekilde dikkatini çekecektir. Bu durumu, satır aralarında belirttiğimiz gibi Yemen'de meydana gelen bir hadisenin Hicaz'daki bir şairin şiirine konu olmasında görmek mümkündür.⁷³ Dolayısıyla yarımada'ya gönderilen peygamberlerin miraslarından kalanlar ve daha sonraki dönemlerde özellikle Yemen'de yerli ve işgalciler tarafından kurulan devletlerin hatıra ve dini mücadeleleri, bilgi ve tesir açısından Hicaz bölgesiyle birlikte bütün yarımada'ya yansımıştır, yansıyacaktır. Böylece bu hadiseler herkes için aynı ölçüde olmasa da cahiliye Araplarında bir tanrı ve peygamber bilgisinin ve de bir din algısının oluşmasına katkı sağlayacağını bizlere düşündürmektedir.

2. Hicaz Bölgesinde Yapılan Mücadeleler

İslâm'ın beşiği olan Mekke'nin tarihi süreci incelendiğinde bu topraklarda da siyasi mücadelenin yanında sürekli olarak dini mücadelelerin olduğu görülmektedir. Ancak bu dini mücadeleler Yemen'de olduğu gibi yerleşik bir dinle, dışardan gelen ve yayılma alanı bulmaya çalışan bir dinin mücadelesi değildir. Buradaki mücadelenin temelinde daha çok Mekke şehri ve burada bulunan Kâbe'nin hâkimiyetini elde etme düşüncesinin yattığı anlaşılmaktadır.

Kâbe'nin Mekke'de bulunması⁷⁴ ve çok eski zamanlardan beri burada insan yerleşiminin görülmesi ayrıca şehrin yarımada'nın kuzey-güney ticaret güzergâhında bulunması gibi temel ve öncelikli hususlar Mekke'ye yerleşimi Araplar için cazip kılmaktaydı.⁷⁵ Kâbe'nin varlığı ve Mekke'nin dini bir merkez olması buranın cazibe merkezi olmasını sağlarken diğer taraftan siyasi ve ekonomik bir rekabeti de beraberinde getirmekteydi. Çok eski zamanlardan beri görülen ve bir kısım savaşlara da neden olduğu bilinen bu rekabetin temelinde aslında din duygusu veya dini duyguyla yoğrulmuş bir asabiyet vurgusunun olduğunu söylemek mümkündür.

⁷² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/61-69; Taberî, *Târîh*, 2/139-148. Ayrıca bk. Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 1/48-51.

⁷³ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/64-68; Taberî, *Târîh*, 2/147-148.

⁷⁴ "Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi elbette Mekke'de, âlemlere rahmet ve hidayet kaynağı olarak kurulan Kâ'be'dir." (Âl-i İmrân, 3/96).

⁷⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/110-112; Taberî, *Târîh*, 1/254, 257.

Mekke'nin tarihine bakıldığında çok eski Arap kabileleri olan Amâlîka⁷⁶ ve Cürhüm⁷⁷ kabilelerinin Mekke ve dolayısıyla Kâbe'nin yönetimi için mücadele ettikleri görülecektir.⁷⁸ Bu mücadelede Cürhümlüler galip gelmiş ve Amâlîkalıları Mekke'nin harem bölgesinin dışarısına çıkarmışlardır.⁷⁹ Daha sonra Cürhüm ile Huzâ'a kabilelerinin bir çekişmesi kaynaklara yansımaktadır.⁸⁰ Bunun sebebinin ise Cürhümlülerin Mekke'de zulme başlamaları, Kâbe'ye ve oraya gelen misafirlere hürmetsiz davranmaları, Kâbe'ye hediye edilen malları amacı dışında kullanmaları gösterilmektedir. Akabinde Huzâ'a ve Kinâne kabilelerinin müşterek çabalarıyla Cürhümlüler Mekke'den çıkarılmıştır.⁸¹ Ardından Mekke'nin ve Kâbe'nin yönetimini Huzâ'alılar ele geçirmiştir.⁸²

Mekke'nin dolayısıyla Kâbe'nin yönetimi Huzâ'a kabilesinin son yöneticisi Huleyl b. Hubşiyeye kadar devam etmiştir.⁸³ Ondan sonra bu görev Hz. Peygamber'in beşinci göbekten dedesi ve Huleyl b. Hubşiyeye'nin de damadı olan Kusay b. Kilâb'a geçmiştir.⁸⁴ Ancak bu geçiş sanıldığı kadar kolay olmamıştır.⁸⁵ Kusay,

⁷⁶ Yemen kökenli bir Arap kabilesidir. Bk. Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 7.

⁷⁷ Yemen kökenli bir Arap kabilesidir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/110-111.

⁷⁸ Bu mücadelelerin ilk defa Cürhümlülerin kendi aralarında daha sonra ise Cürhümlüler ile Amâlîkalılar arasında olduğu ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/112-113; Dineverî, *Ahbâru't-tıval*, 5-9; Taberî, *Târîh*, 1/256, 258, 314.

⁷⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/85-86.

⁸⁰ Huzâ'alılar, Yemen kökenli olup Amr b. Rebî'a b. Hârise b. Amr b. Âmir b. Hârise b. İmrüülkays ... soyundan gelmektedirler. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/91-92.

⁸¹ Cürhümlülerin Mekke'den çıkarken Kâbe'ye ait özel malları ve Hacerülesved'i Zemzem kuyusuna gömüp insanların onları bulmaması ve zemzemden faydalanmaması için üzerini kapattıkları ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/92, 113-114. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/86-93.

⁸² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/116.

⁸³ Amr b. Luhayy ile başlayan Huzâ'a kabilesinin Mekke yönetimi, 500 yıl sürdükten sonra Huleyl b. Hubşiyeye ile son bulduğu bilgisi için Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/100.

⁸⁴ Kusay'ın asıl adı Zeyd'dir. Zeyd'in akrabalarından ve doğduğu şehirden uzak bir yerde yetişip büyüdüğünden dolayı "uzak manasında" kendisine "Kusay" denildiği ifade edilmektedir. Bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (279/892) Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 1/48-49; Taberî, *Târîh*, 2/254-255. Babası, Kureys kabilesinin ileri gelenlerinden Kilâb b. Mürre, annesi Ezd kabilesinden Fâtıma bint Sa'd'dır. Bk. Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed (204/819) İbn Sâib el-Kelbî, *Nesebü Mead ve'l-Yemenü'l-kebîr*, thk. Nâcî Hasan (Beyrut: Mektebetü'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1408), 2/505, 716; Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (236/850) Zübeyrî, *Nesebi Kureys*, thk. E. Lévi-Provençal (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, trz.), 14. Gizemli bir hayat hikâyesi olduğu görülen Kusay'ın çocukluğunun babası Kilâb'ın ölümü üzerine üvey babası Rebîa b. Harâm'ın memleketi olan Şam civarındaki Benî Uzre yurdunda geçtiği anlaşılmaktadır. Gençlik çağına geldiğinde ise çeşitli nedenlerle annesi ve üvey babasının yanından ayrılıp Mekke'ye geldiği ve akrabalarıyla bulunduğu ve burada Huleyl b. Hubşiyeye'nin kızı Hubbâ ile evlendiği ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/117-118; Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 1/48-50; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/103-105; Taberî, *Târîh*, 2/254-255.

⁸⁵ Kaynaklarda Kusay'ın Kâbe'nin ve Mekke'nin yönetimini ele geçirmesiyle ilgili farklı rivayetler anlatılmaktadır. Bunlardan bazıları, kayınbabası Huleyl'in bu görevleri

çocukluğunun geçtiği Şam diyarından dönüp Mekke'ye yerleşince kabilesinin ve soyunun Hz. İsmail vasıtasıyla Hz. İbrahim'e dayandığını öğrenmiştir. Bu nedenle Kâbe ve hizmetlerini yönetme işine kendi soyunun daha layık olduğunu ifade etmeye başlamıştır. Huzâ'a ve müttefiklerinin Kâbe'ye ibadete gelen hacılara kötü muamelesi de bu işin bir bahanesi olmuştur. Bunun için kabilesi Kureys'in yanında Benî Kinâne ve Şam diyarında bulunan anne bir kardeşi Rezâh ve Benî Kudâ'a'dan olan diğer üvey kardeşlerini yardıma çağırmıştır. Kusay, hac günlerinin sonuna gelindiğinde Huzâ'alılara haber gönderip Kâbe'nin anahtarlarının kendisine teslim edilmesini istemiştir.⁸⁶ Olumsuz cevap alması üzerine yapılan savaş neticesinde her iki taraftan da ölenler olmuştur. Hakemlerin araya girmesi ve karar vermesiyle Kusay, Kâbe'nin ve Mekke'nin yönetimini ele geçirmiştir.⁸⁷

Mekke'nin bilinen tarihinin en önemli hadiselerinden biri olarak kabul edilen Kusay'ın kayınpederi ve kabilesi Huzâ'a'yla girdiği bu mücadeleyi, Arap yarımadasında etnik ve asabiyet duygularının yanında dini düşünce ve hassasiyetlerin ön plana alınarak yapılan bir mücadele olarak değerlendirmekteyiz.⁸⁸ Bu mücadele sonunda Huzâ'alılar Mekke'den çıkarılmış ve Kâbe hizmetlerinden el çektilmiştir.⁸⁹

Kusay, Huzâ'alıları Mekke'den çıkartıp Kureys kabilesini şehir merkezine ve yakın çevresine yerleştirerek etnik bir sosyal yapılanma gerçekleştirmiştir.⁹⁰ Kusay'ın Dârünnedve, kıyâde ve livâ gibi Mekke'nin yönetim şekline matuf yaptığı idari değişikliklerin yanında, Kâbe hizmetleri için tahsis ettiği itibarlı –sidâne/Kâbe'nin yöneticiliği/perdedarlığı/kapıcılığı, sikâye/su dağıtımı, rifâde/fakir hacılara yemek dağıtımı gibi- görevler aslında onun Mekke ve Kâbe hizmetlerinin temelinde dini bir duygu ve düşüncesinin olduğunu ortaya koymaktadır.⁹¹ Ayrıca Kusay'ın nevi şahsına münhasır bir kişilik olarak da onda dini bir düşüncenin olduğunu kaynaklar

Kusay'a verdiği, kayınbabasının ölmesi üzerine bu görevlerin kızı Hubbâ'ya kaldığı, kızı da bu işlerin altından kalkamadığı için eşi Kusay'a bu görevleri tevdi ettiği gibi farklı rivayetler bulunmaktadır. Daha fazla bilgi için üstte zikrettiğimiz kaynaklara bakılabilir.

⁸⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/105-106.

⁸⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/50-51; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/103-107; Taberî, *Târîh*, 2/254-260.

⁸⁸ Buradaki kastımız Mekke ve Kâbe'nin yönetimini elde etmek isteyen ve elinden bırakmak istemeyen insanların Hz. İbrahim veya Hz. İsmail'in dini üzere olduklarını değil, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den kendilerine kalan Allah'ın evi Kâbe'ye ve onun bulunduğu şehre hürmet ve ta'zim için yapılan mücadeledir ki bu mücadelenin temelinde de mutlak/olgusal bir dini duygu ve düşüncenin onlar tarafından bilinirliği hususudur.

⁸⁹ Mekke'nin dolayısıyla Kâbe'nin hâkimiyeti için yapılan bu mücadelelerin Yemen'de yaşanan dini mücadelelerle aynı zamanlara denk gelmesi ise dikkat çekicidir.

⁹⁰ Kusay'ın, Kureys kabilesini Mekke'nin içine ve yakınlarına yerleştirmesi nedeniyle "toplayan, bir araya getiren anlamında = Mücemmi" ismiyle anıldığı ifade edilmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/125; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/52-53; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/107; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 1/50.

⁹¹ Kusay'ın Mekke ve Kâbe hizmetleri için yaptığı idari düzenlemeler için bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/109-110.

zikretmektedir. Bununla birlikte Kusay'ın çocuklarının adları incelendiğinde onların Kâbe ve oraya adanmış putlarla ilgisi görülecektir.⁹² Bu manada Kusay'ın, dört erkek çocuğu olduğunu, ikisine tanrılarının, birisine evinin diğerine de kendi adını verdiğini söylediği rivayet edilmektedir.⁹³ Bu da onda yaratıcı bir rab inancının, din bilgisi ve algısının olduğunu gösteren önemli hususlardandır.

Kusay'ın Mekke ve Kâbe için yapmış olduğu köklü değişimlerin zamanla çocukları ve torunları arasında sorunlara neden olduğu görülmektedir. Öyle ki bu sorunlara süreç içerisinde savaş dahil olmak üzere çözüm yolları aranır olmuştur.⁹⁴ Kusay'ın torunlarının yapmış olduğu savaş/cidal/niza neticesinde bir kısım görevlerin yanında, özellikle Kâbe hizmetleriyle ilgili olan rifâde ve sikâye'nin el değiştirerek Abdümenâf'ın çocuklarına geçmesi, bu meselede de -şan, şöhret ve şerefle birlikte- dini bir düşünce ve algının izlerinin olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu hizmetler karşılığında onlar Kâbe'ye ve oraya gelecek misafirlerin bir kısmından para bir kısmından da iyilikleri karşılığında şan ve itibar kazanacaklardır. Ancak en önemli kazançlarından biri Fil vakasında görüldüğü gibi Kâbe'nin yıkılmayarak, Mekkelilerin de mağlup edilmeyerek Araplar arasında imtiyazlı bir hale gelmeleri, diğeri de -inandıkları rablerinden- Allah'ın kutsal evi Kâbe'nin sahipleri ve hizmetçileri olarak iltifata mazhar olma düşüncesi olacaktır.

Bu konuyla ilgili son olarak şunları da ilave etmek isteriz. Cahiliye Arapları Kâbe'nin Hz. İbrahim ve İsmail tarafından yapıldığını ve onların neslinden geldiklerini biliyorlardı. Risalet'ten önce 605 yılında Mekkeliler Kâbe'yi yıkıp yeniden inşa etmişlerdir.⁹⁵ Olumsuzlukları bir tarafa Mekkelilerin zor da olsa bir araya gelip Kâbe

⁹² Kusay'ın dört oğlu olduğu ifade edilmektedir. Bunlar; Abdüddâr, Abdümenâf, Abdüluzzâ ve Abd (Abdükusay)'dır. Ayrıca iki kızının da olduğu söylenmektedir. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/105-106; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/51-52; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshraf*, 1/52.

⁹³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/51-52;

⁹⁴ Bu sorunları çözmek için oluşturulan Hilfü'l-Mutayyebîn ve Hilfü'l-Ahlâf için bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/129-132; İbn Sa'd, *Tabakât*, 1/58-59; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshraf*, 1/56-57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 1/412-413.

⁹⁵ Mekkeliler Kâbe'nin Allah'ın evi olması nedeniyle bu yıkımdan zarar görebileceklerini düşünüp, olası bir azaptan korunmak için Allah'a dua ve niyazda bulunmuşlardır. Aynı şekilde Kâbe inşaatı için para vereceklere de bu paranın helal ve temiz olması şartını koşmuşlardır. Bu yapım aşamasının en dikkat çeken tarafı Hacerülesved'i yerine koyma meselesi olmuştur. Hac ve umrenin başlangıç noktası olan bu taşı yerine koymak Kâbe'ye ve onun rabbine hürmetin en önemli göstergesi olacağı düşüncesiyle her kabile bu işi kendi yapmak istemiştir. Meseleyi sulhla çözemeyince savaş dahil her şeyi göze alıp inşaata ara vermek zorunda kalmışlardır. Mekke'nin yaşlı kişilerinden Ebû Ümeyye/Huzeyfe b. el-Muğîre'nin meselenin çözümü için Kâbe'ye Şeybeoğulları/babüselam kapısından ilk girecek kişinin hakemliğine başvurulması teklifi kabul edilmiştir. Zikredilen kapıdan risalet öncesinde bile "emin" kabul edilen Hz. Peygamber girmiştir. Onun, bir örtü getirtip hacerülesved'i üzerine koyması, örtüyü her kabilenin ileri gelenine tutturup kaldırması ve taşı kendi elleriyle yerine koyması savaş ortamının dağılmasını sağlamış ve barış ortamı korunmuştur. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 1/192-197; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/157-174; Ebû'l-Fidâ'

inşaata gibi büyük bir risk taşıyan böyle bir işte ortak akılla hareket etmeleri takdire şayandır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde Kâbe'ye girip putları kırdığı bilinmektedir. Ancak bu esnada Kâbe'nin iç duvarlarında değişik resim ve figürlerle birlikte Hz. İbrahim ile Hz. İsa'ya ait olduğu iddia edilen resimleri gördüğü ve bunlardan Hz. İsa'nın hariç diğer resim ve şekilleri sildirdiği rivayetleri bulunmaktadır.⁹⁶ Mekkelilerin Kâbe'yi yıkıp yeniden inşası ile Mekke'nin fethi arasındaki zaman yaklaşık yirmi beş yıldır. Yıkılma aşamasında bu tür resimlerin varlığından söz edilmemektedir. Acaba Mekkeliler tamir esnasında ve sonrasında bu resim ve şekilleri yaparak/yaptırarak bir taraftan Hz. İbrahim neslinden geldiklerini göstermek, diğer taraftan da -dini ve ticari amaçla da olsa Ebrehe'nin Araplara yapmaya çalıştığı gibi- Hıristiyanların Kâbe'ye gelmesini mi arzulamışlardır? Veya Bizans'ın bölgedeki etkin gücüne mi boyun eğmişlerdir? Ya da bunu Sâsânîlerin bölgedeki gücünü kırmak için bir denge unsuru olarak mı kullanmak istemişlerdir? Bu soruların cevabı bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Bununla birlikte, Kâbe'nin ustasının Bizanslı bir marangoz olması Hz. İsa ve annesi Hz. Meryem'i tasvir etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Bu durum ve diğer anlattıklarımız her halükarda cahiliye Araplarının -kendi inançları dışında- dünya üzerindeki ilahi olan ve olmayan diğer dinlerden ve peygamberlerden ve bunların sahibi olan bir Allah inancından/bilgisinden haberdar olduklarını göstermektedir. Dahası, yukarıda Ebrehe, Kusay ve torunları örneklerinde ifade edildiği gibi, Kâbe'nin varlığının ve onun için yapılan mücadelelerin başlı başına bir Rab, Allah, din ve peygamber düşünce ve algısının cahiliye Araplarında var ve bilinir olduğunun delili olarak değerlendirmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

3. Kuzey Arabistan'da Yapılan Mücadeleler

İslâm'dan önceki üç asırda Arap yarımadasının kuzeyinin genel görüntüsüne bakıldığında şöyle bir durum gözükmektedir. Cahiliye döneminde Arap yarımadasının kuzeyinde, dönemin iki önemli gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları bulunmaktaydı. Bizanslılar Şam topraklarına, Sâsânîler ise Irak topraklarına hâkimdiler. Bununla birlikte Yemen'den ve yarımada'nın diğer bölgelerinden gelip Suriye ve Irak topraklarında yerleşmiş Arap kabileleri bulunmaktaydı. Bu kabileler Arap kökenli olmalarına rağmen zaman içerisinde bazıları birbirinden ayrılmış farklı ve alt kabileler ortaya çıkmıştır. Bizanslılar ile Sâsânîler ise kendi hâkimiyet bölgelerinde bulunan bu kabilelerin kalabalık olanını veya güçlü olanını Arap yarımadasından gelecek tehlikelere karşı kullanmak üzere bu bölgelerde yönetime getirmektedirler. Arap kabilelerinden seçtikleri idareciler bir

İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (774/1372) İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407), 2/298-303.

⁹⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 1/165-169. Ayrıca bk. Wang, *The Origins of Islam in the Arabian Context*, 7-8. Belâzürî ise teferruatlı bilgi vermeden fetih günü Hz. Peygamber'in Kâbe'deki resimlerin imha edilmesini emrettiğini ifade etmektedir. Bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (279/892) Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988), 49.

nevi onların valileri durumundaydılar. İslâm'ın zuhuruna yakın zamanlarda Bizans adına Suriye topraklarında Gassânîler,⁹⁷ Irak topraklarında ise Sâsânîler adına Hîreliler⁹⁸ yönetimde bulunmaktaydı.⁹⁹

Arap yarımadasının kuzeyinde bulunan bu bölgelerdeki siyasî, dinî, askerî çekişme ve mücadelelere bakıldığında ise genel olarak üç türlü bir mücadelenin olduğu görülmektedir. Birincisi, Suriye ve Irak topraklarında bulunan Arapların yani Gassânîler ile Hîrelilerin başını çektiği kabilelerin birbiriyle mücadeleleridir ki bunlar genel anlamda “Eyyâmü'l-Arab” edebiyatı içerisinde nakledilmektedir.¹⁰⁰ İkincisi Bizanslılar ile Sâsânîlerin kendi aralarında yaptıkları mücadelelerdir. Bu mücadeleler iki devletin sınırı olan Mezopotamya bölgesinde olduğu gibi, vassal, yani dış işlerinde kendilerine bağlı olan Irak ve Suriye topraklarında da olmaktadır. Bu iki büyük devlet kendi aralarında yaptıkları savaşlarda nüfuzları altında bulunan bu Arap kabilelerinden ihtiyaç duyduklarında istifade etmiş ve gerek gördüklerinde de ordularına dâhil etmiştir.¹⁰¹ Üçüncüsü ise vassal devletin yani Arap valilerinin hâkim devletle mücadelesidir ki bu da çok görülen bir durum değildir. Bu mücadelenin belki de ilk ve tek örneği Hîrelilerin Sâsânîlerle yaptıkları ve galip geldikleri Zû Kâr Savaşı'dır.

Zû Kâr veya Zî Kâr Savaşı, İran Kısrası Pervîz¹⁰² zamanında Hîrelilerle yapılan bir savaştır. Bu savaş Hz. Peygamber'in risaletle görevlendirildiği zamana denk gelmektedir.¹⁰³ Savaşın sebebi, İran Kısrasının Hîreli Araplardan eş veya cariyeye olmak üzere kadın istemesi olarak gözükmektedir. Bu isteğe karşı çıkan Hîreli son kral Nu'man b. Münzir¹⁰⁴ öldürülmüş ve onun mirasına sahip çıkan Araplarla Sâsânîlerin

⁹⁷ Gassânîler, Yemen kökenli olup Âl-i Cefne veya Ezdîoğulları olarak da bilinmektedirler. Bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 370-372; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1412/1992), 640-644; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniye, ts.), 1/72-73. Ayrıca Bk. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 44-46.

⁹⁸ Hîreliler, Yemen asıllı olup Lahmîler olarak da zikredilmektedirler. Bk. İbn Habîb, *el-Muhabber*, 358-361; İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, 645-650; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 1/70-72. Ayrıca Bk. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri*, 44-46.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/461.

¹⁰⁰ Irak ve Şam bölgelerinde bulunan Arapların savaşları için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/454 vd. “Eyyâmü'l-Arab” için ayrıca bk. Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü'l-Arab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/12-16.

¹⁰¹ Bu tür mücadelelerin bir örneği Hz. Peygamber'in doğumuna yakın bir zamanda İran Kısrası Enûşirvân ile Bizans kralı Yahtiyânûs/Çatyânus arasında yapılmış bir savaştır. Bu savaş İranlıların kontrolünde olan Hîre emiri Nu'man b. Münzir ile Romalıların Suriye emiri Halid b. Cebele arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden vuku bulmuştur. Bk. Dîneverî, *Ahbâru't-tıval*, 49-50, 68-69; Taberî, *Târîh*, 2/148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/398-399.

¹⁰² Ebrevîz şeklinde de ifade edilmektedir.

¹⁰³ Taberî, *Târîh*, 2/193, 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/442.

¹⁰⁴ Hîrelilerin Nu'man b. Münzir adında birden fazla kralı bulunduğu ifade edilmektedir. Bk. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 2778.

savaşması kaçınılmaz olmuştur. Her ne kadar Arap kabilelerinden bazıları İranlılarla aynı safta olup Hîrelilerle savaşmış olsa da, İranlıların kendilerine aşırı güvenmesi, savaş alanının coğrafi konumu ve İranlıların susuz kalmaları gibi durumlar Hîreli Arapların Zû Kâr Savaşını kazanmalarına neden olmuştur.¹⁰⁵

Aile, namus, şeref gibi öne çıkan gerekçelerle yapılan bu savaş Arapların İranlılar karşısında aldıkları ilk ve en önemli galibiyettir. Bu galibiyet bir taraftan Arapların milli duygularını kabartırken diğer taraftan kahramanlık destanları arasında yerini alarak şiirlere konu olmuştur.¹⁰⁶ Hz. Peygamber'in risaletinin ilk günlerinde meydana gelen bu hadise karşısında o, "Bugün Araplar Acemlerden haklarını almıştır" diyerek bu hadisenin önemine vurgu yapmıştır.¹⁰⁷

Zû Kâr Savaşı'nın öne çıkan temel gerekçeleri arasında dini duygu veya dini baskının olduğu gözükmemektedir.¹⁰⁸ Bununla birlikte, takriben 200-300 yıl aynı bölgelerde Bizans ve Sâsânîlerle beraber yaşamış olan Arapların, nüfuzları altında buldukları bu büyük devlet ve milletlerin sosyal, kültürel ve dini yaşantılardan haberdar ol(a)mayacaklarını söyleyemeyiz. Dahası bu Arap kabilelerinin kısmen de olsa bu hâkim devletlerin dini ve kültürel yaşantılarından etkilenmiş olduklarını düşünmekteyiz. Bu konuda kaynaklarda kanaatlerimizi destekleyen önemli örneklerin mevcudiyeti söz konusudur. Öyle ki, Hîrelilerin hükümdarlarından Amr b. Münzir ile onların son hükümdarı kabul edilen ve Zû Kâr Savaşı'nın müsebbiplerinden gösterilen Nu'man b. Münzir'in Hıristiyanlığı kabul ettikleri ifade edilmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca Kisrâ Enûşîrvân döneminde yaşamış olan Amr b. Münzir'in annesi Hind'in Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Deyru Hindi'l-kübra adında bir kilise inşa ettirdiğinden de bahsedilmektedir.¹¹⁰ Diğer taraftan Şam mıntukasında yaşayan Gassânîlerin bazı yönetici ve kabilelerinin Hıristiyanlığı kabul edip oralarda kilise türü mabetler yaptıkları da ifade edilmektedir.¹¹¹

Özetle şunu belirtmeliyiz ki, Arabistan yarımadasının kuzeyinde bulunan

¹⁰⁵ Taberî, *Târîh*, 2/193-212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/436-443.

¹⁰⁶ Şiirler için bkz. Taberî, *Târîh*, 2/209-212.

¹⁰⁷ Taberî, *Târîh*, 2/207; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (421/1030) İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî (Tahran: Surûş, 1421), 1/239.

¹⁰⁸ Dûrî, İslam'dan önce sınır Araplarının Bizans ve İranlılarla ilişkilerinin bozulduğunu, Gassânîlern çöktüğünü, Hîrelilerin egemenliklerini kaybettiklerini, Zû Kâr Savaşı'nın yarımadaadaki Arapların psikolojik dirilmelerine katkı yaptığını ifade etmektedir. Bk. Abdülazîz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 78.

¹⁰⁹ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, 293. Ayrıca bk. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri*, 47, 91.

¹¹⁰ Dîneverî, *Ahbâru't-tıval*, 114; Taberî, *Târîh*, 1/628.; (1408/1987) Cevad Ali, *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dârüs-Sâkî, 1422/2001), 5/257; Muhammed Beyûmî Mehran, *Dirâsât fî târîhi'l-Arabi'l-gadîm* (Mısır: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, trz.), 528. Ayrıca bk. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri*, 91.

¹¹¹ Ya'kûbî, *Târîh*, 1/251; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 2/84; Ebü'l-Fidâ', *el-Muhtasar*, 1/73-73. Ayrıca bk. Günaltay, *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri*, 44-46; Wang, *The Origins of Islam in the Arabian Context*, 7-8.

Bizans ve Sâsânîler kendi aralarındaki rekabette Hîre ve Gassânî gibi küçük Arap devletlerini kullanmışlardır. Hîreliler İranlıların etkisiyle putperestlikten etkilenmiş ancak daha sonra bir kısmı Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Sâsânî kültür ve medeniyetinin Araplara geçişinde Hîrelilerin büyük etkisi olmuştur. Diğer taraftan Hıristiyanlığın Araplar arasında bilinip yayılmasında da Gassânîlerin etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Gassânîler Hicaz-Suriye-Bizans ticaret güzergâhının üzerinde bulunmaktaydılar. Dolayısıyla onlar, nüfuzları altında oldukları Bizans ve Sâsânîlerin din, kültür ve medeniyetlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkiyi savaş, ticaret ve göçler gibi değişik vesilelerle Hicaz'da yaşayan cahiliye Araplarına intikal ettirmişlerdir. Bu vesileyle de Bizans ve Sâsânî toplumlarında her çeşit var olan din, peygamber ve Allah inancının cahiliye Arapları tarafından bilinirliklerini sağlamışlardır.

Burada son olarak Hicaz bölgesiyle Arabistan'ın kuzeyindeki Bizans ve Sâsânî devletlerinin münasebetlerini ortaya koyacak şu hadiseden de bahsetmek elzemdir. Nübüvvetin sekizinci ve dokuzuncu (618/619) yılları ile, hicretin altı ve yedinci (628/629) yıllarında Bizanslılar ile Sâsânîler iki kez karşı karşıya gelmiş ve yapılan savaşlarda karşılıklı birer galibiyet almışlardı. Öyle ki bu hadiseler Kur'an-ı Kerim'e bile konu olmuştur.¹¹² Bununla birlikte bu savaşların yapıldığı yerlerden oldukça uzak olan Hicaz bölgesinde Müslümanlar ile müşrikler bu savaşlara taraf olmuş hatta müşrik Übey b. Halef bu konuda Hz. Ebû Bekir ile 100 devesine bahse girmişti.¹¹³ Mekke'li olmalarına rağmen Müslümanlarla müşriklerin farklı cephelerde yer almasında Mekke'nin o günkü konjonktürel yapısının yani Müslüman, müşrik mücadelesinin etkisinin olduğunu kabul etmekle birlikte, aslından bu tarafgirliğin farklı sebepleri olduğunu ve temelini çok daha eskiye dayandığını düşünmekteyiz. O da, müşriklerin kendileri gibi müşrik olan İranlıları uzun zamandır tanıdıkları ve bu sebeple onların tarafını tutmalarıydı. Diğer taraftan Bizanslılar da Müslümanlar gibi ehl-i kitap olan bir dinin mensuplarıydı. Geçmişlerine, dinlerine ve asabiyetlerine sıkı sıkıya bağlı olan Arapların iki büyük devletin mücadelesinde İranlıları tercih etmeleri dini duygu ve algı olmadan izah edilecek bir durum olarak gözükmemektedir. Eğer böyle bir durum söz konusu olmasa henüz hafızalarda tazeliğini koruyan Zû Kâr Savaşı'nı Mekkelilerin hatırlayıp İranlılarla aynı düşüncede olmamaları gerekirdi. Ancak Mekkeliler, dini düşünce ve asabiyet arasında tercih yaparken şahsî menfaatlerinin daha güçlü olduğu dini duygunun tarafını seçip tercihte bulunmuşlardır, diye düşünmekteyiz. Bu durum bile onların yaşadıkları coğrafyayı bilip tanıdıklarını, komşu veya düşman olsalar bile yarımada üzerinde bulunan farklı din ve müntesiplerinden haberdar olduklarını ortaya koymaktadır.

¹¹² “Elif Lâm Mîm. Rumlara, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.” (Rûm, 30/1-5).

¹¹³ Taberî, *Târîh*, 2/176-187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 1/428-433.

SONUÇ

Arabistan yarımadasında İslâm'ın gelişinden önceki son üç asırda din merkezli bir hareketlilik yaşanmıştır. Yarımadanın yerleşik dini olan putperestliğin haricinde Hıristiyanlık, Yahudilik ve Mecûsilik hem bölgesel hem de kitlesel bir nüfuz alanı bulma faaliyeti içerisine girmiştir. Bu faaliyetlere dönemin önemli devletleri olan Yemen, Bizans ve Sâsânîler taraf olmuştur. Onların taraf olması yarımada üzerinde dini çatışma ve mücadelelere sebebiyet vermiştir. Bu savaş ve mücadeleler neticesinde yarımada üzerinde yaşayan Araplar bazen din değiştirerek bazen taraflı ya da tarafsız kalarak temelinde dini duyguların olduğunu düşündüğümüz savaş, çekişme ve mücadelelere karşı tavır belirlemişlerdir. Onların bu şekilde davranmasının temelinde kendi dini duygu ve düşüncelerinin olduğu gibi, diğer din ve müntesiplerini tanımış ve bilmiş olmalarında olduğunu söylemek de mümkündür.

Sonuç olarak yarımada yaşayanlarla birlikte Hicaz merkezli cahiliye Arapları, yaşadıkları coğrafyanın her tarafında bulunan kabilelerin, yönetsel becerileri olan oluşumların bilgilerinden ve bunların dinî, siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel faaliyetlerinden haberdardılar. Daha da önemlisi yarımada üzerinde yaşayan ve müntesipleri bulunan ilahi dinleri, bu dinlerin bir rabbi ve peygamberi olduğu düşünce ve inancını bilmektedirler. Onların bu bilgilerine rağmen iman etmemelerinde veya müşrik olarak kalmalarında, önceki milletlerin peygamberlerine mazeret olarak sundukları “atalarımızdan, babalarımızdan böyle gördük, bu yoldan dönmeyiz”¹¹⁴ gibi söylem ve inançlarının etkisinin olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Mahmûd Şükrî (1342/1924). *Bülûğu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-'Arab*. Thk. Muhammed Behcet el-Eserî. 3 Cilt. Beyrut: y.y., trz.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2014.
- Azimli, Mehmet. *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (279/892). *Ensâbü'l-eşrâf*. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (279/892). *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (458/1066). *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi'ş-şerîa*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- Bölükbaşı, Mehmet. “Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı”. *Nüşa* 19/49 (29 Aralık 2019): 97-120.

¹¹⁴ Bakara, 2/170; Yûnus, 10/78

- Cevad Ali (1408/1987). *el-Mufasssal fî târîhi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dârüs-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/894). *Ahbâru't-tıval*. Thk. Abdülmün'im Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1380/1960.
- Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslâm Tarihi*. Çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Duygu, Zafer. *Nikomedeia ve Hıristiyanlık*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2018.
- Ebû'l-Fidâ', İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (732/1331). *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. 4 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniye, trz.
- Eroğlan, Fatih. "I. Konstantin'in Hıristiyan Teolojisine Etkileri". Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed (250/864). *Ahbâru Mekke*. Thk. Rüşdî Sâlih Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülüs, trz.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Araplar Ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Halîfe b. Hayyât (240/854). *Tarih*. Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. Çev. İsmail Yiğit vd. 14 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.
- Hoyland, Robert G. *Arabia And The Arabs*. London, 2002.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (245/860). *el-Muhabber*. Thk. Eliza Lichten Stater. Beyrut: b.y., trz.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965). *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefâ*. Thk. Hafız Seyyid Aziz Bey vd. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1417.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (213/828). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sakâ vd. 2 Cilt. Mısır: y.y., 1375/1955.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 15 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1407.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer (774/1372). *Kıyasu'l-Enbiyâ*. Thk. Mustafa Abdülvahid. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Te'lîf, 1388.
- İbn Kuteybe ed-Dineverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889). *el-Maârif*. Thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Heyetü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1412.

- İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb (421/1030). *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*. Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî. 7 Cilt. Tahran: Surûş, 2. Basım, 1421.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/844). *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421.
- İbn Sâib el-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed (204/819). *Nesebü Mead ve'l-Yemenü'l-kebîr*. Thk. Nâcî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'n-Nahzati'l-Arabiyye, 1408.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233). *el-Kâmil fi't-târîh*. hk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417.
- İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr (204/819). *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmet Zeki Paşa. Kahire: y.y., 1421.
- Kapar, Mehmet Ali. "Eyyâmü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Mehran, Muhammed Beyûmî. *Dirâsât fî târihi'l-Arabî'l-gadîm*. Mısır: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'yye, 2. Basım, trz.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957). *Mürücü'z-zeheb*. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, "1425/2005".
- Shahid, İrfan. "İslâm Öncesi Arabistan". Çev. İlhan Kutluer. *İslâm Tarihi Kültür Ve Medeniyeti*. 1/19-43. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. "İlk Dönem İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı". *Milel ve Nihal* 13/1 (12 Ağustos 2016): 71-109.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed (581/1185). *er-Ravzu'l-ünüf fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye*. thk. Ömer Abdüsselâm es-Selâmî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000.
- Şâmî, Şemseddîn Muhammed b. Sâlih (942/1536). *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-ibâd ve zikri fedâilihî ve a'lâmi nübüvvetihî ve ef'âlihî ve ahvâlihî fi'l-mebde ve'l-meâd*. thk. Âdil Ahmed Abdilmevcûd - Ali Muhammed Meûz. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed (548/1153). *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Abdülazîz Muhammed Vekîl. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923). *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.
- Temir, Hakan. "İslâm'dan Önce Nocrân Şehri". ed. Terane Nagiyeva. 146-157. Batumi, Georgia: ISPEC Publishing House, 2020.

- Torrey, Charles Cutler. *The Jewish Foundation Of Islam*. New York: Jewish Institute Of Religion Press, 1933.
- Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 3. Basım, 1997.
- Wang, Shutao. "The Origins of Islam in the Arabian Context". University of Bergen, Religious Roots Of Europe Master's Thesis, 2016.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer (292/905). *Târîhu'l-Ya'kûbî*. Thk. Abdü'l-Emir Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Zevzenî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed (486/1093). *Şerhu'l-Mu'allakâti's-seb'*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1423/2002.
- Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (236/850). *Nesebi Kureyş*. Thk. E. Lévi-Provençal. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 3. Basım, trz.
- <https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/fatiha-suresi-1/ayet-1/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>